

1883-1891 гг.	Одноклассные училище	Количество учеников				всего
		Русские Казахи				
		мальчики	девочки	мальчики	девочки	
1883	1	-	-	10		10
1884	1	-		10		10
1885	1	-		10		10
1886	1	-		10		10
1887	7	54	17	110		181
1888	9	116	29	133	19	297
1889	10	134	31	135	20	320
1890	12	137	76	132	20	411
1891	15	340	93	204	33	670

[3, 104 – 105 стр.]

Однако столь благородные намерения просветителя об открытии школ, о воспитании и качественном обучении учеников не находило созвучие с целями Российской империи.

Ученый историк Б.Сулейменов первым начавший исследование жизни и творческого потенциала Алтынсарина отмечая с какими препятствиями сталкивался пламенный просветитель и что он не прерывал своей великой миссии, хотя военный губернатор Торгайской области откровенно выказывал свое недовольствие, пишет: «За личную инициативу проявленную Алтынсариним при повсеместном открытии школ областной генерал Проценко собирался даже привлечь его к суду за неправомерные расходы финансов» [9, 40 стр.]. Благодаря честности Алтынсарина при исполнении вменить ему обвинение и речи быть не могло.

Свет, зажженный великим просветителем, осветил всю казахскую землю.

Список литературы

1. **Первые школы.** Энциклопедия Актюбинска. – Актюбинск: Полиграфия «Соотечественники», 2001.
2. **Ламашев А.** Алтынсарин Ибрай. Семинарий. – Алматы: «Родной язык», 1991.
3. **Васильев А.В.** Очерк о состоянии народного образования в Торгайской области. – Оренбург, 1896.
4. **Ильминский Н.** Воспоминания об И.А. Алтынсарине. – Казань.Типо Литография В.М.Ключникова. 1891.
5. **Казахский Государственный национальный архив.** 25 фонд, 2 список, 59 дело, 1-5 листы.
6. **Алтынсарин И.** Собрание сочинений в трех томах. – Алматы: 2 т.
7. **Избранное педагогическое наследие Алтынсарина.** – Алматы: Рауан. 1991.
8. **Копеш Б.** Дорога Ибрая. Последователи Ибрая. – Костанай: «Шапақ», 2018.
9. **Сулейменов Б.** Жизненный путь и творчество Ибрая Алтынсарина. – Алматы. Жазушы. 1991.

ӘОЖ 82.0(091)

ТОРҒАЙДАҒЫ ЖАЗУ МӘДЕНИЕТІ

Оспанұлы С. – филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай Өңірлік университетінің профессоры.

Мырзағалиева К. – филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай Өңірлік университетінің қауымдастырылған профессоры.

Кешегі Кеңестік заманда «Революцияға дейін Қазақстанда қазақ халқының сауаттылық деңгейі өте төмен болды» делініп келді. Олар діни оқу орындарын есепке алмай, қалың қараңғы халықты оқытып, тәлім- тәрбие беріп, мәдениетті де, әдебиетті де әкелген, дамытқан коммунистік партия дегенді халық санасына құйып бақты. Шындығында мектеп-медреселер дін сабағымен қатар заманауи білім де берген. Бір ғана Торғай облысында 1894 жылы 457 шәкірті бар 59 мектеп-медресе болса, 1911 жылы 103- ке, шәкірт саны 1400- ге жеткен.

Мақалада осы облыстың бір шетінде жатқан сол кездегі Торғай еліндегі оқу ағарту ісі мен жазу мәдениетінің жай-күйі айтылады.

Кілт сөздері: мектеп-медресе, мектеп, дін, сауат ашу, жазу мәдениеті, Азия мектебі, дәріс, оқу, Бақшасарай, музей.

«Елтұтқа» кітабында Қошқарұлы Жәнібектің батырлығын айтумен бірге: «Мұның сыртында ол ауыздыға сөз бермеген, қиянатқа жол бермеген әділ би, діни сауаты мол молда кісі болған. [1] , «Торғай елі» энциклопедиясында Жәнібектің інісі Қошқарұлы Тұрлығұл туралы: «Діни сауатты. Қ. Бұқара мен Түркістан медреселерін бітірген жас ұстаздарды алдырып, Торғай еліне жүйелі білім беруді жолға қойған» [2] – делінеді. Торғайға жазу мәдениетін әкелген Тұрлығұл молда екені бұрын жасырын айтылып жүрсе, тәуелсіздігімізді алғаннан кейін бұл шындық сөз тағына мінді. Оны жоғарыдағы «Елтұтқа», «Торғай елі» кітаптары да дәлелдей түскен.

«Қазақ жастары жергілікті мектеп-медреселерді тауысқан соң өзге өлкелердегі білім ордаларына барып, оқуларын жалғастырған. Қазақстан ежелден Еділ-Жайық және Орта Азия мұсылман орталықтарымен тығыз байланыста болған Батыс және Солтүстік өңірлер халқы Қазандағы Мұхамедия, Уфадағы Ғалия, Орынбордағы Хуайния, Тройцкідегі Зейнолла Қазірет медреселерін, ал оңтүстік-тегілер мұсылман әлемінде орны бөлек Түркістан мен Бұхараға барған» [3].

Уфадағы «Ғалия» медресесінде 1876 жылы торғайлық Жүзбай қажы, 1918 жылы баласы Таласпай молда оқып, білім алып, ауылда мешіт-медресе салдырған. Сөйтіп екеуі де балаларға арабша, парсыша хат танытқан. «Дамолда Кәтен» аталып кеткен Мұхаметқали Қожаұлы, Азына абыз ұрпақтары – Оспан қожа балалары Мұқамедүели, Хамза, Қапыш, Әбдіғали, Төлеген Олжабайұлы, Хамза Ысқақұлы, Өтеш, Иманғали Сатайұлы, Ғайып Шәлпенейұлы, Бұзаубақ, Тұрлығұл Шешенқараның Ермағанбеті т.б. осы Дамолда Кәтен шәкірттері. Сондай-ақ Ақтөбеде XVIII ғасырдың сексенінші жылдары II Катеринаның жарлығымен Азия мектебі ашылған. Бұл медресе Сейіт медресесі аталған. Онда Орал, Торғай облыстарындағы ауылдық мұсылмандық мектептерді бітірген балалар қабылданған. 1903 жылы 30 шәкірт оқып, ауылдық молда куәлігіне ие болған. [4].

Мұндай мектеп-медреселерді Қазақстандағы барлық облыс тарихынан тауып, мысалдар келтіруге болады.

1912 жылы Торғай облысында 216 мектеп жұмыс істеді.

Тұрлығұл Қошқарұлы Тосында медресе ашып, дәріс оқыса оның ұрпағы Мәшәй баласы дамолда Қанафия Бұхарадан оқып, қазіргі Жангелдин ауданының Қошалақ құмындағы Тұз деп аталатын жерде мешіт салып, бала оқытқан. Оның ісін кейін туысы Әлмағанбет Оспанов жалғастырып, Шилі ауылында 1917 жылы мешіт салып, мұғалімдік қызмет атқарды.

Тұрлығұл ұрпақтарының Торғайда білім мен имандылық жолында игі істер атқарғанын Ғазиз қажы Әмірханұлы да жиі айтатын. «Кезінде Шилі ауылында бүкіл Торғай уезінде имамдық еткен Нұртаза баласы Нәуен 1926 жылға дейін мұхтасиф молда атанды. Денсаулығына байланысты жұмыстан босап, 1926 жылдан бастап Мұхтасифтікі Әлмағанбет Оспанұлы жалғастырады. Ол кезде Торғайға қазіргі Аманкелді, Наурызым, Арқалық, Жезқазған облыстарының біраз жерлері қарайтын кезінде 47 махалласы болған, Жезқазғанның Қайдаауыл болысын қосқанда 54 мешіт- махалла болған» [5].

1807-1917 жылдар арасында қазақ тілінде мыңдаған кітап жарық көрді. Бұл Ыбырайға дейін де қазақ даласында, соның ішінде Торғайда Ыбырай Алтынсарин мектебінен бұрын да оқу орындары жұмыс істеп, жазу мәдениеті болғанының айғағы.

Ыбырай Алтынсарин жаңа үлгідегі мектеп ашқанымен діннен безбеген.

Ұлы ұстаздың татар ағартушылары Ш.Маржани, Қ. Насыри (Ғабдолқажум Ғабденнасырұлы Насыров), С. Күкляшев, Х. Фазылханов, Қырым татары Исмағұлбек Гаспринскиймен жақындығы елге беймәлім.

Әлмағанбет Оспанұлының немересі Марғұлан Оспанов қазір Қостанайдағы Ы. Алтынсарин мемориалдық музейінің директоры. М. Оспановтың басшылығымен жақында музей қызметкері Балдырған Аяжанова И. Гаспринский музей үйімен (Бақшасарай тарихи-мәдени және археологиялық музей қорығы) хабарласып, И. Гаспринскийге Ы. Алтынсариннің 1884 жылы «Мұсылманшылық тұтқасы» кітабына жазылған қолтаңбасының (афтографының) көшірмесін алдырды.

Атадан бері қадірлісің
саид төре сұлтаным.
Панасында сақтасын
Сіздерді қадыр субканым.
Жәрдем сізге бұл кітап
Сағынғаннан төреміз
Хатр үшін сақталым.
Өзімізден шыққан асыл деп,
Асылдан қалған нәсіл деп
Сыртыңнан бата берейін.
Ағайынға болмадың
Нәсіп болып бір сыбай
Сағынады ағайын
Арғын, қыпшақ жұртың-ай.
Хайыр қайдан болған сұлтаным,
Жарың болсын бір құдай.

Жәдігер болып қалмаққа,
Есінізге алмаққа
Бұл кітапты жіберді
Қарашуның Ыбырайы
8-ші мизанда 1884 жылда
Шахар Орынбурғ.

Ыбырайдың, «Атадан бері қадірлісің саид төре сұлтаным» дейтіні И.Гаспринский Қырым хандары нәсілінен.

Ұлы ұстаз қолтаңбасынан оның И.Гаспринскийді «Сағыныштан төреміз хатр үшін сақталым өзімізден шыққан асыл, асылдан қалған нәсіл» деп жоғары бағалап, әрі мұсылман деп жанына жақын тұтқанын да аңғарамыз. деп Құдайды ауызға алуы «Жарың болсын бір құдай» Алла жолынан таймағандығының тағы бір дәлелі.

И. Гаспринский мен Ы. Алтынсарин өмірі мен қызметінде ұқсастық көп.

И. Гаспринский – Исмағұл Мұстафаұлы 1851 жылы 21 наурызда қазіргі Қырым автономиялы облысының Бақшасарай ауданында Ауджикой ауылында дүниеге келген. Әкесінің туған жері Ғаспра, осы ауыл атауына орай Ғаспрлы тегін алып, Гаспринский аталып кеткен. Ол Бақшасарайда өсіп, ер жетіп, алғаш медреседе, кейін «Ақмешіт» орыс мектебінде, одан соң Воронеждегі әскери мектепте оқиды. Алайда панисламдық саясатқа қарсылық білдіріп, Воронеждағы оқуын тастап, Бақшасарайға келіп, Зінжірлі медресесінде орыс тілінен сабақ береді. 1869 жылы Ялтадағы Дереккой мектебіне ауысып, екі жыл қызмет істеп Бақшасарайға қайта оралады. Тағы да зінжірлі мектебінің мұғалімі болады. Ыбырай: «Кел, балалар, оқылық!» деп бүкіл адамзат баласын оқу-білімге шақырса, Гаспрлы барлық мұсылмандардың білімді болуын қалап, үндеу тастады.

Ы.Алтынсарин «Мектеп – қазақтарға білім берудің басты құралы», – деп мектеп жұмысын жақсартып, артта қалған халықты қызықтырып оқуға тарту жолдарын көрсетсе, И.Гаспринский де осындай мақсатта мектепті жетілдіріп, тәрбиені мектептен бастау керектігін айтқан ағартушылардың бірі.

Екеуі де халық қамын ойлап жанашырлық публицистикалық мақалалар жазды. Ыбырай «Жұт туралы», «Қазақ даласындағы аштық туралы», «Қазақ қасіреті» мақалаларын, Исмағұл «Мир Ала Шер Науаи», «Насихат таббия», «Тарих әғләмәт уа их тирәғәт» атты танымдық, тағылымдық очерк, эсселерді дүниеге әкелді.

Ыбырай өзі ашқан мектепке тарих пәнін енгізуге айрықша көңіл бөліп, 1879 жылы 17 желтоқсанда В.В. Катеринскийге: «...Жалпы тарих пен орыс тарихының қысқаша курсы өте ұнайды. Бұл кітап қысқаша жазылған, бірақ қажетті мәліметтердің бәрі бар. Тарихты осы кітап бойынша оқытсақ қайтеді? Өйткені, орыс тарихын жеке алсақ, онда балалардың білімін өсіретін әр түрлі мәліметтер өте кем ғой, ал әлгі айтқан кітабымыздың көлемі «Орыс тарихының» көлемінен үлкен емес, сөйтсек, мұны өткеннен кейін балалар да менің ойымша өте кең түсінік алар еді», –деп жазса, Исмағұл да тарих пәніне ерекше қараған.

М.Дулатов 1914 жылы «Исмағұлбек Гаспринский (Опатынан соң)» деген мақала жазып, оның қайтыс болғанын айтып, оқушыларды өмірбаянымен таныстырады:

«Исмағұл мырза алғашқы оқуын ауыл мектебінде оқып, онан кейін Мәскеу гимназиясына барып түскен. Надан жұрт баламыз орысша оқыса, орыс дәмін татса, ойбай, орыс болды, енді айрылдық, елден-жұрттан безеді деп түсінеді. Орысша оқыған «овтар» шаш өсіреді, мұрт баспайды деп, надан қажылар орысша оқығандарды кемсіткісі келеді. Мінекей, түрік ұлтының шын баласы ғана түгіл ноғай атасы дәрежесіне жеткен» [6].

Дәл осындай жағдай Ыбырайдың басында да болғаны баршаға аян.

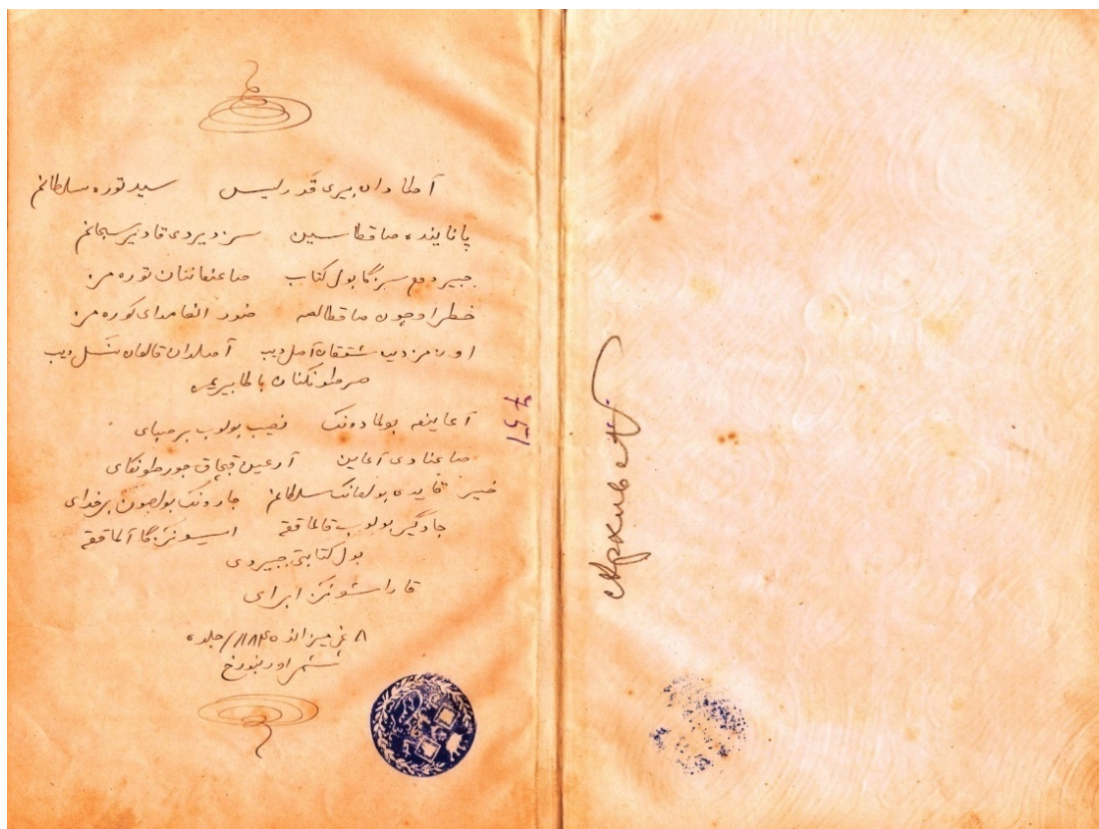
Исмағұлды ұстаз тұтқан Шәкәрім Құдайбердиев те: «Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі кітабында: Алдында өткен, тәрбиесін көрген Абайдан соңғы ұстазым – «Тәржіман» газетінің иесі Ысмағұлбек Гаспринский десем бек дұрыс. Анықтық үшін ол кісінің газетін оқып, бек көп пайдаландым», – дейді. Шындығында да бүкіл мұсылмандар қауымын «Тілде, пікірде және істе бірлік» деп, өнер-білім жолына шақырып, халық қамын жеген И.Гаспринскийдің де, оның «Тәржіма» газетінің де атқарған ісі қазақтар үшін де айтарлықтай еді. Осы басылымда жарық көрген «Қазақтар», «Торғай» һәм Орал облыстарындағы қазақтардың жағдайы, «Орыс қоныстанушылары мен жергілікті қазақтардың құқы», «Қазақтар және отарлау саясаты», «Тұтас халықтың қырғыны» сияқты мақалалар соның айғағы.

1914 жылы «Қазақ» газетінде жарық көрген «Исмағұлбек Гаспринский» деген мақаласында М. Дулатов: «Исмағұл мырза ғирт етіп, отыз үш жыл», «Тәржіман» басынан жылжымай, жұртқа көсемдік етті. Мұсылмандарды оқуға, жазуға үйретті. Мектеп ашып берді. Мұғалімдер шығарды, һәр түрлі жәмъаяти хайриялар аштырды, тіл һәм әдебиет туғызды, мәңгі бітпес пікір, идея берді. Россия мұсылмандарын тілі бір ұлт халіне қойды, кейінгісін ойлағандай, ілгерісін болжағандай ой берді.

Сондықтан Исмағұл мырза түрік ұлтының зор тәрбиешісі, ұлт ұстазы, ардақты атасы болып дүниедан қайтты», [7], – дейді.

Ыбырай да, Исмағұл да өз ұлтын білім, ғылым жолына бастап, жазу-сызуды үйреткен ұлы ұстаздар.

И.Гаспринский 1914 жылы 11 қыркүйекте Бақшасарай ауданында қайтыс болды.

Сурет 1 - «Мұсылмандық тұтқасы» кітабына жазылған Ы.Алтынсарин қолтаңбасы

Әдебиеттер тізімі

1. **«Елтұтқа»** Ел тарихының әйгілі тұлғалары оқу құралы. М. Жолдасбекұлы, Қ. Салғараұлы, А. Сейдімбек. «KUL TEGIN», баспасы Астана – 2001. – 142 б.
2. **«Торғай елі»** энциклопедиясы. – Алматы: Арыс баспасы 2013. – 263 б.
3. **Бекболатов Ж.** Ауыл мектебі (Торғай өңіріндегі халық аға тарихынан. Рухани ұстаз /жауапты шығ.- ред. К. Бекболатұлы. – Алматы: қазақ университеті, 2016. – 24 б.)
4. [**ҚҰРМА.** 27қор, 1 тіркеу, 18-іс, 9-15 б.б.]
5. **Әмірханұлы Ғ.** Торғай даласында Ислам дінінің таралуы жайлы қысқаша мағлұмат. Мұсабай-қажы Х Әмірханов Ш. Ғазиз қажы. Қостанай «Шапақ», 2007. – 247-248 б. б.»
6. [**Дулатов М.** Қысқаша тәржіме халі // Қазақ, 30 сентябрь, 1914. № 80]
7. **Дулатов М.** Исмағұлбек Гаспринский. «Қазақ», 1914, 16 октябрь.

УДК 1751

РОЛЬ ЛИТЕРАТУРНОЙ И НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И. АЛТЫНСАРИНА В РАЗВИТИИ НОВОЙ КАЗАХСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Петранова Н. С. – учитель русского языка и литературы, коммунальное государственное учреждение «Жамбылская общеобразовательная школа отдела образования Костанайского района» Управления образования акимата Костанайской области.

В статье рассматривается деятельность И.Алтынсарина как основоположника казахского национального письменного языка, акцентируется внимание на прогрессивную роль Алтынсарина в использовании слов арабско-персидского языка и русского языка в казахской художественной литературе. Особое внимание уделено лексической и фразеологической структуре языка произведений Ибрая.

Ключевые слова: просветитель, учёный, казахский язык, образование, литература письменность, произведения.